

Тетяна Лукаш

ФІЛОСОФІЇ ВИБОРЧОГО ПРАВА: МОДЕЛЬ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті обґрунтовано, що гармонійний розвиток та імплементація виборчого законодавства безпосередньо залежить від рівня розвитку політичної свідомості та громадянських чеснот українського народу, а також від усвідомлення кожним громадянином важливості повноцінної реалізації своїх прав і свобод, особливо тих, які законодавчо гарантовані у правовому полі держави.

Ключові слова: людина, політика, культура, виборче право, політична свідомість, виховання.

T. Lukash. Philosophies of suffrage: Model of the period of independence incipience. It was justified, that harmonic development and implementation of electoral law depends directly on the level of development of political conscience and civic virtues of the Ukrainian nation and on every citizen's awareness of importance of full realization of their rights and freedoms, especially those legally guaranteed in the legal framework of the state.

Keywords: human being, politics, culture, suffrage, political conscience, upbringing.

Проголошення незалежності і розбудова правової держави зумовили введення виборчого права як основного регулятиву правовідносин, пов'язаних з реалізацією та проведенням виборів народних депутатів України, депутатів представницьких органів місцевого самоврядування та сільських, селищних і міських голів. У незалежній Україні виборче право формується на демократичній ідеологічній основі. Зупинимось на цьому більш детально.

Проблема утвердження гуманістичної філософії та ідеології виборчого права в період становлення незалежності України є надзвичайно актуальною з огляду на трансформаційний та пострадянський характер соціальних, економічних, політичних та громадських реалій, у рамках яких відбуваються спроби формування таких правових основ функціонування суспільства, в тому числі у виборчій сфері, які б повною мірою відповідали вимогам дотримання прав людини та громадянина. Виборчі права в нашій державі фіксуються на найвищому законодавчому рівні – конституційному, водночас їх конкретна імплементація та застосування вимагають постійних реформаційних змін щодо підвищення демократичності та гуманності в процесі здійснення таких прав. «Виборчі права громадян та формування демократичної влади в Україні реалізуються на основі гарантії дотримання конституційного принципу: здійснюється право обирати і бути обраними до органів народного представництва. В цьому процесі активну роль відіграють Президент України, Верховна Рада України, які здійснюють свої установчі повноваження. Проте реалії функціонування демократичного

устрою і застосування установчих повноважень залежать від подальшого конституційного процесу і конституційної реформи, яка ініціюється на всіх рівнях влади» [14, с. 5]. Таким чином, проблематика утвердження гуманістичної філософії та ідеології виборчого права в період становлення незалежності України має два взаємопов'язані виміри, одним з яких є конституційно-законотворчий процес, який здійснюється в рамках державно-реформаторських зусиль, а іншим – необхідність зростання суспільної правосвідомості та правової культури, від яких безпосередньо залежить рівень реалізації тих демократично-гуманістичних принципів, які можуть бути закладені в законодавстві.

Саме соціально-філософські феномени правосвідомості, правової культури, громадянської обізнаності та активності, на наш погляд, мають фундаментальне, світоглядне, суспільно- та національноформуєче значення для становлення справді демократичної ідеології, яка була б підґрунтям формування та застосування сучасного виборчого права в Україні. Тому необхідно зупинитися насамперед на концептуально-теоретичному аналізі категорії ідеології виборчого права. Розвиток правосвідомості громадян сучасної України, утвердження цінностей правової, соціальної, демократичної держави, зростання авторитету права та загальна еволюція правової системи України значно актуалізують проблему формування відповідної правової ідеології. «Останнім часом власне словосполучення «правова ідеологія» застосовувалося доволі рідко. Певною мірою, на наш погляд, на це вплинуло загальне несприйняття та відторгнення будь-якого науково-теоретичного чи науково-практичного дискурсу, який містить у собі такі поняття, як «ідеологія» та «ідеологічний вплив». Але, як виявилось, відмова від цього поняття та ігнорування значущості цього феномену в розвитку правосвідомості мало негативні наслідки. Зокрема, разом з поняттям правової ідеології було значно послаблено розробку питань, пов'язаних з цілеспрямованим впливом на правову свідомість громадян, підвищення рівня та збагачення її новими елементами. Внаслідок цього спостерігався феномен розриву між розвитком юридичних складових правової системи та тими реальними трансформаціями на рівні правової свідомості

та правової поведінки громадян, які, за логікою цього процесу, мали еволюціонувати паралельними шляхами. Це не тільки уповільнювало процеси державно-правової реформи (причому маємо на увазі всі без винятку галузі права, які стали предметом реформування чи ще потребують його), а й знижувало в суспільстві рівень усвідомлення тих правових процесів, які відбувалися і мали на меті створення демократичної правової держави та громадянського суспільства» [15, с. 90]. Таким чином, продовження процесів державно правового реформування в Україні не може нині відбуватися без урахування такого елемента, як правова свідомість та правова ідеологія, а отже, проблематика науково юридичного аналізу правової ідеології виявляє свою актуальність та значущість як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Особливо важливою ця проблематика, на наш погляд, є для сфери виборчого права, яке безпосередньо стосується рівня політико-правової свідомості кожного громадянина і особи.

Історія пострадянської трансформації та різноманітних реформаційних процесів у нашій державі є дуже суперечливою та неоднозначною. Однак, на нашу думку, незаперечною є загальнонаціонально світоглядно-ціннісна орієнтація на демократію і гуманізм як головна ідеологічна установка політичних трансформацій в Україні з часів проголошення незалежності. Саме гуманізм як принцип визнання людини фундаментальною цінністю, що виявляється в необхідності дотримання та захисту її фундаментальних прав, та демократія як здійснення права народу на самоврядність через виборні інститути обрані ключовими принципами формування сучасної української нації. «Влада отримує законну силу в ході загальнонародних виборів, адже народне волевиявлення є актом, у якому політична воля нації безпосередньо втілюється у владні політичні структури, легітимізує їх, стає державною волею. Саме в цей момент нація реалізується як носій верховної влади, а її члени – як громадяни держави. Отже, демократія через інститут виборів проявляє себе як взаємозв'язок і взаємопроникнення держави та суспільства, які не протистоять одне одному і не зливаються, а формують політичну єдність громадян –

політичну націю» [12, с. 264]. Принцип людиноцентричної, демократичної взаємодії держави і суспільства, як ключовий принцип національного будівництва, звичайно, має бути закріплений в конституції та відповідних сферах законодавства, однією з ключових з яких є виборче законодавство. Саме таким шляхом правотворчих реформ намагається рухатися сьогодні Українська держава.

Стаття 3 Конституції України закріпила положення, відповідно до якого людина визнається найвищою соціальною цінністю [7]. Цей конституційний принцип є характерним для більшості цивілізованих демократичних держав. «Дотримання його є невід'ємною умовою побудови демократичної, правової держави та громадянського суспільства. Слід зазначити, що визнання людини найвищою соціальною цінністю є не лише теоретичною проблемою, адже держава має реалізувати вказаний принцип на практиці, забезпечити його дотримання» [18, с. 40]. Особливо актуальним це питання є для нашої країни, як і для інших держав пострадянського простору, що зумовлено об'єктивними причинами. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, наше суспільство жило відповідно до конкретної ідеології, яку «насаджувала» правляча партія. Цю ідеологію можна визначити через формулу «людина для держави», а не «держава для людини». І саме ідеологія та філософія виборчого права, на нашу думку, має значний потенціал для гуманістичного переформатування суспільної свідомості, адже саме сфера виборчого законодавства і процесу, якщо вони ґрунтуються на демократичних засадах, якнайповніше доносить до кожної людини її значущість у справах державного управління та соціально-громадського самоврядування.

Таким чином, гармонійний розвиток та імплементація виборчого законодавства безпосередньо залежить від рівня розвитку політичної свідомості та громадянських чеснот українського народу, а також від усвідомлення кожним громадянином важливості повноцінної реалізації своїх прав і свобод, особливо тих, які законодавчо гарантовані у правовому полі держави. «Політичною гарантією прав і свобод людини й громадянина виступає демократія в широкому її розумінні – політичний плюралізм і багатопартійність,

орієнтація різних соціальних сил на цінності політичного дискурсу і злагоди, сформована на демократичних засадах виборча система, яка надавала б змогу громадянам реально впливати на вироблення державної політики, брати активну участь в управлінні державними справами» [3, с. 145–146]. В цьому аспекті виборче право є одним з ключових механізмів розвитку демократії в рамках трансформаційного українського суспільства, а також інструментом підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян на засадах утвердження гуманістичної філософії та ідеології виборчого права, які мають відображати ціннісно-світоглядну спрямованість нації до розбудови сучасних форм демократичного врядування та державного управління.

Розбудовуючи ефективну модель демократичного державного управління, необхідно, в тому числі на рівні виборчо-правового забезпечення, особливу увагу звертати на вибори, ефективну роботу та відповідальність перед людьми органів місцевого самоуправління, які, по суті, є показником демократичності національного суспільства в розвинутих країнах. «Нині в Україні діють 24 обласні, 2 міські зі спеціальним статусом, 488 районних, 176 міських, 80 районних у містах та 279 міських рад районного значення. У сільській місцевості працює 782 селищних, 10278 сільських рад, у яких працює 233493 депутати, які не тільки сприяють розвитку громадянського суспільства, але й є його основним інститутом у сфері самоврядування громадян» [4, с. 117]. Така важливість органів місцевого самоврядування ставить питання про особливу актуальність концептуально-теоретичного та практичного розроблення ефективних правових механізмів виборності та відповідальності цих органів, а також створення сприятливого суспільно-громадського та правового середовища для широкого усвідомлення населенням України фундаментального для демократії значення органів місцевого самоврядування.

Зрештою, є ще один важливий вимір перетину правового та соціально-філософського, ціннісно-демократичного аспектів орієнтації на демократію і гуманізм як головної ідеологічної установки політичних трансформацій в Україні з часів проголошення незалежності. Він полягає в тому, що будь-яке найдосконаліше виборче законодавство є

недостатньою умовою для функціонування виборних установ і органів, всього суспільства на демократичних засадах. Для цього необхідно як значно підвищувати політико-правову культуру, освіту, поінформованість і компетентність населення, так і системно і ефективно реформувати владну сферу країни. «Якою б демократичною не була процедура виборів і якою б досконалою не була виборча система, формування легітимної публічної влади буде неможливим доти, доки всі інші елементи політико-правової системи держави не набудуть ознак демократичності. Насамперед, йдеться про забезпечення основних прав та свобод людини, доступ до альтернативних джерел інформації, автономію асоціацій та, понад усе, високий рівень правосвідомості громадян» [5, с. 141]. Саме громадянське суспільство є ключовим соціальним суб'єктом, здатним реалізовувати гуманістично-демократичну ідеологію, закладену в основу виборчого законодавства держави, а «перейти до дійсного народовладдя можливо лише тоді, коли ініціаторами висування народних обранців стануть не олігархічні партії, а осередки громадян, які організаційно оформилися для реалізації певних політичних, комунально-побутових або інших спільних інтересів, що означає утворення громадянського суспільства; проблему подолання атомізованості суспільства, перетворення його на сукупність громад, члени яких знають один одного та обирають до органів влади кращих, неможливо вирішити шляхом лише політичних реформ; подолати цю атомізованість можливо лише через подолання бездуховності українського суспільства» [9, с. 231–232]. Таким чином, проблема вдосконалення виборчого законодавства як механізму забезпечення гуманістично-демократичного орієнтуру розвитку національного суспільства має вирішуватися у поєднанні з активним розвитком дієвих структур громадянського суспільства, в тому числі з громадянсько-політичним та політико-правовим просвітництвом та освітою, що має стати світоглядно-філософським підґрунтям ефективної імплементації ключових принципів демократичного і гуманістичного виборчого права.

Тільки обізнані та освічені громадяни, що володіють достатнім рівнем політико-правової культури та виборчим інтелектом і компетентністю, здатні реалізовувати ті

демократичні та гуманістичні засади, що містяться, зокрема, в Конституції України та є фундаментальними основами розвитку національного виборчого права. «Загальну освіту з виборчого права потрібно здійснювати в усіх навчальних закладах (школах, гімназіях, ліцеях, середніх спеціальних навчальних закладах, коледжах, вузах, університетах, академіях різноманітного статусу і профілю тощо) у рамках викладання суспільно-політичних і правових дисциплін з доповненням їх програм спеціальними розділами або курсами з питань виборчого права. Увагу слід приділяти виборцям, які голосують вперше, наприклад, шляхом запровадження «Дня молодого виборця»» [17, с. 168]. Такі навчальні та просвітницькі заходи в усьому різноманітті можливих форм сприятимуть зростанню політичної культури та правосвідомості українців, що, в свою чергу, позитивно впливатиме на тенденції імплементації гуманістично-демократичних принципів виборчого права.

Важливим є і залучення до правотворчості та просвітницької діяльності в сфері забезпечення виборчих прав громадян позитивного досвіду розвинутих демократичних держав, при чому необхідно й враховувати національну історично-культурну специфіку, яка значно впливає на вибір нацією шляху демократично-гуманістичного розвитку, зокрема у виборчій та правничій сфері. «Необхідно враховувати, що не кожна правова модель, яка якісно працює у конституційно-правовому полі одних держав, може плідно спрацювати в інших країнах. Щоразу, коли виникає необхідність враховувати досвід правового регулювання виборів, потрібно системно враховувати весь спектр об'єктивних і суб'єктивних чинників – історичних, політичних, рівень правової культури, накопичений вітчизняний досвід, менталітет народу тощо» [2, с. 122]. Всі ці фактори є надзвичайно важливими в аспекті орієнтації на демократію і гуманізм як головної ідеологічної установки політичних трансформацій в Україні з часів проголошення незалежності, ключовою реалізаційною сферою якої є виборче право і національний виборчий процес, на основі чого формується сучасна українська демократія.

Одним з ключових фундаментальних філософсько-світоглядних аспектів утвердження гуманістичної філософії та

ідеології виборчого права в період становлення незалежності України є необхідність широкого національно-громадського усвідомлення гуманістичної сутності демократії та необхідності її виявлення у правотворчій діяльності. Людиноцентричний принцип демократичної організації суспільного життя та державного управління виявляється насамперед у конституційно-нормативній правовій та принциповій впорядкованості суспільних відносин, які покликані повноцінно забезпечити кожному громадянину його право брати участь у суспільному і державному управлінні.

Людина, її громадянські права та чесноти є ключовою філософсько-правовою категорією в процесі формування та розвитку гуманістичної філософії та ідеології правового поля країни. Якщо говорити про конституційний принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю, то його слід віднести до групи принципів конституційного ладу. Конституційний лад України – це цілісна система основних політико-правових, економічних і суспільних відносин, які виникають у суспільстві. В його регулюванні беруть участь усі галузі національного права України, але провідне місце належить саме Конституції України [16, с. 23]. Таким чином, конституційний принцип визнання людини найвищою соціальною цінністю є безпосереднім, загальним, матеріально-процесуальним принципом конституційного ладу; принципом, характерним для всіх без винятку галузей права. Як зазначається у Коментарі до Конституції України, «стаття 3 Конституції, по суті, розвиває положення статті 1, в якій визначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, закріплює загальнолюдське гуманітарне підґрунтя Української держави, гуманітарний вимір здійснення її влади. Цей принцип є обов'язковим як для держави, так і для інших учасників суспільних відносин. Наведене положення стисло відтворює зміст концептуальних засад преамбули Загальної декларації прав людини, чим, власне, і має обумовлюватися відповідність приписів Конституції України міжнародним стандартам прав людини. Коментар наголошує на тому, що визнання людини найвищою соціальною цінністю означає, що людина є цінністю не лише для самої себе, а й для усього суспільства, соціуму в

цілому. Оскільки ця цінність є найвищою у всій ієрархії цінностей нашого суспільства, то жодне інше явище не може поціновуватися вище, аніж людина. Іншими словами, всі інші цінності українського суспільства мають бути підпорядковані, субординовані людині, сприяти реалізації принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю [8, с. 11]. Ми повністю погоджуємося із Коментарем у тому сенсі, що хоча на перший погляд такий принцип є філософським постулатом, однак він має і практичне значення. Адже він, по суті, визначає поведінку держави, її органів, інших суб'єктів суспільних відносин у разі конкуренції різних соціальних цінностей. Вказаний принцип означає, що ми не можемо пожертвувати людиною та її фундаментальними правами на користь якоїсь іншої цінності.

Гуманістична сутність демократії та її виявлення у правотворчій діяльності полягає саме в забезпеченні кожному громадянину держави відповідних гарантій та механізмів захисту своїх прав у конкретній сфері соціального функціонування, зокрема і в сфері реалізації своїх виборчих прав. Свобода людини, її світогляд і цінності, політичні чи релігійні переконання тощо в демократичній державі визнаються ключовими конституційно-правовими пріоритетами. «Під політико-правовими гарантіями права людини на свободу світогляду і совісті слід розуміти закріплену Конституцією й законами України систему норм і принципів, які започатковують політику держави у сфері формування умов і засобів забезпечення реалізації людиною цього суб'єктивного права та похідних від нього свобод і закладають підґрунтя щодо встановлення рівності всіх, незалежно від особистісного ставлення до різних соціальних проблем, щодо участі в управлінні державними і суспільними справами та вирішення проблемних питань, які впливають з цього, виключно на засадах дискурсу та злагоди» [1, с. 14]. Саме принципи свободи особистості, захисту її честі і гідності, а також рівність у здійсненні своїх фундаментальних прав є ключовими засадами реалізації гуманістичної сутності демократії в процесі формування національного законодавства, зокрема в сфері реалізації виборчого права.

Важливість забезпечення гуманістичного філософсько-ідеологічного підґрунтя саме виборчого права полягає в тому, що вибори – ключовий механізм демократії, який найефективнішим способом забезпечує конституційне право людини на участь у справах суспільства і держави. «Вибори – процес політичного волевиявлення громадян, згідно із законом наділених правом голосу. В політології та теорії конституційного права вибори розглядаються як форма безпосередньої демократії, на підставі чого формуються представницькі органи влади та органи місцевого самоврядування шляхом голосування» [13, с. 95]. І саме від сформованості та інструментальної імплементації виборчого законодавства багато в чому залежить реалізація тих загальнолюдських правових принципів, які закладені в Конституції України з метою конституційно-правового забезпечення гуманістичної орієнтації національно-державного будівництва, реформування та розвитку.

Підтримуватися ж гуманістична сутність демократії має не лише на законодавчо-документальному рівні, а й у національній свідомості, яка регулює особистісні переконання та поведінкові форми самореалізації кожного громадянина, в тому числі в політико-правовій сфері. «Якість виборів залежить не лише від виборчого законодавства. Вона залежить значною мірою також і від якості політичної еліти, засобів масової інформації, політичного діалогу, рівня та меж політичного, соціального популізму, ролі громадянського суспільства» [6, с. 2]. Саме громадянське суспільство та його розвинуті й активні інституції мають стати тим енергетичним джерелом, яке на основі права та демократичного самоврядування зможе подолати ті принципи політичної доцільності та корумпованості, що є домінуючими зараз в українському політикумі. «При оптимізації виборчого законодавства потрібно виходити не з інтересів пануючої на цей момент політичної сили, а із тих завдань, які ставляться перед владою у демократичній країні. За цього потрібно зважати, що оптимальне виборче законодавство має забезпечити легітимне формування ефективної влади, подальшу інституалізацію політичної системи та еволюційне оновлення політичних еліт, що особливо важливо в сучасних умовах України» [10, с. 30].

Формування виборчого законодавства, яке зможе ефективно сприяти вирішенню таких завдань, стане справжнім кроком до утвердження гуманістичної сутності демократії в нашій країні, а також створить необхідні умови для її правотворчої та правозахисної реалізації.

Такі умови є необхідними саме для подальшого стабільного становлення і розвитку української нації як політично-громадської цілісності і єдності, що ґрунтується на гуманістичному принципі визнання кожного свого члена незаперечною фундаментальною цінністю, що, зокрема, проявляється у демократичній процедурі виборів органів влади всіх рівнів. «Вибори – важливий інститут безпосередньої форми демократії, який має засадниче значення для забезпечення легітимності державної влади, становлення й розвитку громадянського суспільства, стабільності конституційного ладу та наступності влади народу, формування державності на демократичних, правових засадах» [11, с. 12]. Таким чином, саме в сфері виборчого права полягає значний потенціал забезпечення та реалізації гуманістичної сутності демократії, адже саме вибори органів публічної влади є реалізацією фундаментального права людини на соціальне самоуправління та втілення своєї індивідуальної та колективної волі в процесі політичної діяльності.

1. Альонкін О. Виборче право як складова політичних гарантій права людини на свободу світогляду й віросповідання / Олексій Альонкін // *Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал.* – 2009. – № 1 (19). – С. 13–17.

2. Гриськова А. Теоретико-методологічні основи вивчення виборчого процесу як механізму здійснення державного управління / А. Гриськова // *Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України.* – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. – Випуск 18/19. – С. 119–125.

3. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальних вищих навчальних закладів / М. В. Цвіг, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников та ін. – Харків : Право, 2002. – 432 с.

4. Кафарський В. І. Проблеми і перспективи реформування законодавства України про місцеві вибори / В. І. Кафарський //

Держава і право. Юридичні і політичні науки. Збірник наукових праць. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2010. – Випуск 49. – С. 117–123.

5. Ковальчук В. Б. До легітимації державної влади через демократичні вибори: досвід вітчизняного конституціоналізму / В. Б. Ковальчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. Збірник наукових праць. – К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2010. – Випуск 47. – С. 138–143.

6. Когут І. На шляху до покращення якості виборів / Ігор Когут // Часопис ПАРЛАМЕНТ. Науково-популярний журнал. – 2009. – № 3. – С. 2.

7. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР (із офіційними тлумаченнями в Рішеннях Конституційного Суду України) // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

8. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. – Х. : Видавництво «Право»; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

9. Курбатов О. Г. Громадянське суспільство та місцеве самоврядування на шляхах до народовладдя / О. Г. Курбатов // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2008. – Випуск 35. – С. 224–232.

10. Лазор О. Я. Проблематика демократизації виборчого процесу в Україні: понятійно-категоріальний апарат / О. Лазор, Е. Дроздик // Ефективність державного управління: збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – Випуск 25. – С. 25–31.

11. Марцеляк О. Виборче право: сучасне розуміння і сутність / Олег Марцеляк // Публічне право. Науково-практичний юридичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 12–18.

12. Плукар В. В. Особливості провадження у справах про оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій під час проведення виборів в Україні / В. В. Плукар // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Збірник наукових праць. Серія юридична. – 2010. – № 3. – С. 263–270.

13. Політологічний словник : Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

14. Селіванов А. Виборче право в контексті конституційної реформи / Анатолій Селіванов // Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал. – 2009. – № 2 (20). – С. 5–9.

15. Толстенко В. Л. Принципи права як невід'ємний структурний елемент сучасної правової ідеології / В. Л. Толстенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 1 (87). – С. 90–98.

16. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : Підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

17. Хромова Ю. О. Шляхи вдосконалення роботи виборчих комісій в Україні / Ю. О. Хромова // Теорія та практика державного управління: збірник наукових праць – Х. : Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. – Випуск 4 (31). – С. 166–170.

18. Чорна О. Конституційний принцип визнання людини найвищою цінністю / Олена Чорна // Вибори та демократія. Науково-просвітницький правничий журнал. – 2009. – № 2 (20). – С. 40–45.